

Autor pisze o przewrotnej polityce niemieckiej na obszarze GG, wyrażającej się m.in. w tym, że nie zabroniono formalnie działalności księgarskiej, natomiast starano się ją utrudniać i ograniczać, sporadycznie tylko informując księgarzy, jakie książki podlegają wycofaniu z obiegu i konfiskacie. Oficjalne spisy wrogich Niemcom, szkodliwych i niepożądanych książek polskich, opracowane przez Główny Urząd Propagandy w Krakowie i ogłoszone w latach 1940-1943 jako druki ściśle poufne, przeznaczone były tylko do użytku służbowego. Zawierały one zarówno wydawnictwa przeznaczone do zniszczenia, jak też nazwiska autorów, których książki miały podzielić los wydawnictw. Łącznie na czterech listach wymieniono 3085 autorów oraz 4728 książek. Obok dzieł naukowych, piśmiennictwa poświęconego dziejom narodowym, historii kultury i literatury polskiej, filozofii, programom politycznym i organizacjom, znalazły się utwory beletrystyczne, m.in. takich autorów, jak Bolesław Prus, Stefan Żeromski, Henryk Sienkiewicz, Walery Przyborski, Wacław Gąsiorowski, Wiktor Gomulicki, Józef Ignacy Kraszewski, Gustaw Morcinek, Kornel Makuszyński, Ewa Szelburg-Zarembina i Maria Konopnicka. Za szczególnie wrogie uznano poezję i pieśni narodowe. Wśród zakazanych autorów ponownie wymieniono Marię Konopnicką, obok całej twórczości Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, Adama Asnyka, Wincentego Pola, Stanisława Wyspiańskiego, Leopolda Staffa i Juliana Tuwima.

Tymczasem w 1940 r. w Gródku k. Będzina ukazał się ulomny, jednostronicowy druk *Przysięga* z tekstem *Roty* M. Konopnickiej, aczkolwiek tytułu tego utworu nie wymieniono, natomiast w „Małym Sterze” zamieszczono fragmenty *Naszej szkapy* (1942/1943, nr 2, s. 13). Podobną intencją kierowali się redaktorzy pisma dla jeńców polskich w obozach niemieckich w III Rzeszy wydawanego na zlecenie *Oberkomando der Wehrmacht*. W numerze z lipca 1944 r. tygodnika „Gazeta Ilustrowana” (Berlin, 24 XII 1939 – II 1945 r.) znalazł się utwór M. Konopnickiej *Lipy kwitną* (nr 28, s. 4). W 1943 r. w oficynie Gebethnera i Wolffa w Warszawie oficjalnie wznowiono utwór Marii Konopnickiej *Na jagody*.

Pracę uzupełniają *Indeks osobowy* i *Indeks tytułów czasopism*. Z pewnością atrakcyjne dla czytelnika omówionej publikacji są liczne kopie pierwszych stron wielu pism konspiracyjnych. Rozdziały zaopatrzone w bogato rozbudowane przypisy.

Józef Szocki

REINHARD IBLER (Hg.): *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989 – The Holocaust in the Central European Literatures and Cultures since 1989*. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014 (Literatur und Kultur im mittleren und östlichen Europa, Bd. 5), 372 ss.

Omawiany tom stanowi pokłosie Międzynarodowego Warsztatu *The Holocaust in the Central European Literatures and Cultures since 1989*, który pod koniec 2012 r. odbył się na Uniwersytecie Justusa Liebiga w Gießen w ramach projektu badawczego poświęconego *Holocaustowi* w sztuce (literaturze, teatrze i filmie) krajów Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej po 1989 r. Z 22 opublikowanych referatów badaczy z Gießen, Łodzi i Pragi wynika, że Zagłada jest nadal bardzo aktualnym tematem przedstawień literackich i artystycznych w literaturze niemieckiej, polskiej i czeskiej, mimo coraz większego dystansu czasowego i stopniowego odchodzenia pokolenia, które przeżyło wojnę. Stanowi ona także wyraźną dominantę w naukowym dyskursie historycznym i literaturoznawczym poświęconym II wojnie światowej i pa-

mięci o niej. Stosownie do przesuwającego się horyzontu czasowego zmienia się perspektywa badawcza, która coraz bardziej skupia się na drugim i trzecim pokoleniu powojennym oraz na tych artystach, którzy – nie mając żadnych rodzinnych związków ze świadkami czasu – podejmują w swych dziełach problematykę *Holocaustu*.

Artykuły składające się na prezentowany tom zostały ułożone w cztery bloki tematyczne odzwierciedlające rozległość badanej problematyki: kwestie pokoleniowe („dzieci” i „wnuki” *Holocaustu*, postpamięć, „świadectwo intelektualne”, strategie narracyjne, estetyka postmodernistyczna i inne). Autorzy czterech tekstów w bloku pierwszym przedstawili tendencje panujące w najnowszej literaturze i sztuce poświęconej Zagładzie oraz w badaniach nad nią. Psychoanaliza i trauma to – według Anji Golebiowski – poręczne narzędzia analityczne, przydatne w odniesieniu do „duchów przeszłości” pojawiających się w tekstach Andrzeja Stasiuka, Sylwii Chutnik, Andrzeja Bartha, Igora Ostachowicza oraz w projektach filmowych Yael Bartana. Autorka odczytuje *Fabrykę muchołapek*, *Kieszonkowy atlas kobiet* i inne utwory jako próbę literackiej reakcji na nadal widoczną traumatyzację polskiej psychiki narodowej przez wojnę i Zagładę. Szczególną cechą wymienionych tekstów jest – według autorki – zacieranie granicy między fikcją i rzeczywistością.

Tendencjom w obrębie najnowszej polskiej literatury holocaustowej poświęcił swój artykuł także Hans-Christian Trepte, zwracając szczególną uwagę na przemiany pokoleniowe, które w latach 90. zapoczątkowały m.in. zasadniczą zmianę w obrębie relacji między ofiarami i sprawcami. Pokolenie „dzieci” i „wnuków” *Holocaustu* (reprezentowane m.in. przez Marka Bieńczyka, Annę Bolecką, Bożenę Keff, Sylwię Chutnik, Piotra Szewca, Mikołaja Łozińskiego, Igora Ostachowicza i Piotra Pazińskiego) przełamuje tabu historyczne, obyczajowe i językowe; coraz większe znaczenie zyskuje we współczesnej literaturze wizualizacja przestrzeni. *Shoah* jest również tematem podejmowanym we współczesnej dramaturgii niemieckojęzycznej, reprezentowanej min. przez Jürga Amanna (*Der Kommandant*, 2011), Roberta Schindela (*Dunkelstein. Eine Realfarce*, 2010) i Thomasa Strittmattered (*Viehjud Levi*, 2000). Ci oraz inni autorzy, których przywołuje w swoim artykule Markus Roth, sięgają do różnych form prezentacji: studiów mentalności sprawców, opartej na dokumentach rekonstrukcji zbrodni, czy wreszcie przedstawień utrzymanych w estetyce groteski.

Holocaust jest tematem silnie obecnym także we współczesnej literaturze dziecięcej i młodzieżowej, o czym przekonuje Katharina Bauer, pokazując na przykładzie utworów niemieckich i amerykańskich ewolucję w sposobie podejmowania tematyki Zagłady. Zdaniem autorki polega ona na przejściu od pracy nad wspomnieniami i przekazywania wiedzy historycznej opartej na dokumentach do form narracyjnych umożliwiających większą swobodę doboru środków artystycznego wyrazu oraz uwrażliwianie młodych pokoleń czytelników na historię.

Drugi blok tematyczny zawiera studia porównawcze dotyczące utworów autorów reprezentujących literaturę niemiecką (Ruth Klüger), polską (Andrzej Bart, Marek Bieńczyk, Magdalena Tulli), węgierską (Imre Kertész), czeską (Arnošt Goldflam, Radka Denemarková), amerykańską (Leslie Epstein) i szwedzką (Steve Sem-Sandberg). Porównanie późnych utworów świadków Zagłady Ruth Klüger (*Still Alive. A Holocaust Girlhood Remembered*, 2001) i Imre Kertésza (*Dossier K. Eine Ermittlung*, 2006) przez Mariję Sruk odkrywa podobieństwo obu tekstów polegające na ich nie tylko dokumentacyjnym, ale także refleksyjnym charakterze. Oboje autorzy uważnie przyglądają się czasom wojny i dziesięcioleciom powojennym aż do początków bieżącego stulecia, komentując rozmaite sposoby obchodzenia się z pamięcią o Zagładzie, zastanawiając się nad mechanizmami funkcjonowania pamięci zbiorowej i kulturowej oraz sięgając w tym kontekście do własnych biografii.

Ważnym miejscem pamięci o *Holocaustie* – także w znaczeniu, które nadal temu pojęciu Pierre Nora – jest w literaturze współczesnej (i to nie tylko autorów polskich) getto łódzkie, co pokazują Sascha Feuchert oraz Krystyna Radziszewska. Cechą charakterystyczną współczesnych polskich utworów poświęconych pamięci o Zagładzie jest – jak to przedstawiają Agnieszka Izdebska i Danuta Szajnert – sięganie do kategorii postpamięci i postługiwanie się przez pisarzy w utworach powieściowych: *Fabryka mucholapek* (Andrzej Bart), *Tworki* (Marek Bieńczyk) i *Skaza* (Magdalena Tulli) estetyką postmodernistyczną. Te kwestie są istotne także w odniesieniu do literatury czeskiej, która – jak to przedstawia Wolfgang F. Schwartz na przykładzie utworów A. Goldflama i R. Denemarkovej – chętnie sięga do ironii, sarkazmu, groteski oraz wszelkiego rodzaju „przemieszczeń” (*displacements*) przestrzennych czy czasowych.

Dwa kolejne bloki tekstów zostały skonstruowane według kryterium pokoleniowego. W pierwszym z nich, poświęconym *Późnym świadectwom pokolenia, które przeżyło Zagładę*, autorzy (Grzegorz Gazda, Aleksandra Bąk-Zawalski, Hana Hříbková i Filip Tomáš) zajmują się utworami takich pisarzy, jak Leon Wieliczker, Roma Ligočka, Ota B. Kraus i Milan Uhde, które – jak w przypadku Wieliczkera i Krausa – po latach wracają do obiegu czytelniczego i mogą być traktowane jako swoisty, rozpisany na wiele głosów, testament artystyczny pokolenia świadków. Blok drugi pt. *Pokolenie dzieci i wnuków* zawiera artykuły poświęcone w zdecydowanej większości autorom i twórcom czeskim i żydowskim (Arnoštowi Goldflamowi, Jáchymowi Topolowi, Irenie Douskovej, Radce Denemarkovej, Hanie Andronikovej i Matejowi Minačowi) oraz polskim i izraelskim (Życie Rudzkiej i tandemowi Ruthie Ostermann / Tomasz Rodowicz).

Ważnym miejscem w literackiej topografii pamięci o Zagładzie jest – obok Auschwitz (jako miejsca uniwersalnego) i getta łódzkiego – także getto w czeskim Terezynie/Theresienstadt. To tam toczy się akcja jednego z najważniejszych utworów współczesnej literatury czeskiej poświęconej pamięci o *Holocaustie*, czyli sztuki *Süßes Theresienstadt* [Słodki Terezin] Arnošta Goldflama. Zderzenie brutalnej rzeczywistości z (inscenizowaną) iluzją oraz konwencja tragicomicznej groteski to – jak udowadniają Jiří Holý i Reinhard Ibler – konstytutywne cechy pisarstwa Goldflama, które w jakimś stopniu wyznacza kierunek literackim próbom zmierzania się z pamięcią o Zagładzie. Do gorzkiej ironii, wisielczego humoru, niekonwencjonalnych środków narracyjnych oraz zacierania granicy między rzeczywistością i fikcją sięga w swych poświęconych tematyce holocaustowej dziełach wybitny czeski pisarz średniego pokolenia Jachym Topol (ur. 1962). W takich utworach, jak *Siostra* (1994) i *Warsztat Diabła* (2009) autor – jak dowodzi Valentina Kaptajn – próbuje odpowiedzieć na kluczowe dla jego pokolenia pytanie, jak pisać o Zagładzie dziś, gdy wraz z wymieraniem pokolenia świadków staje się ona coraz bardziej domeną pamięci kulturowej, a twórcy często nie mają z nią żadnych związków biograficznych.

Różne (w tym także biologiczny) sposoby przetrwania Zagłady i pamięci o niej są ważnym tematem prozy Ireny Douskovej, poświęconej w dużej części pamięci Czechów o żydowskich współobywatelach i sąsiadach, którzy ponieśli śmierć w czasie wojny. Odejście świadków czasu nie unicestwia pamięci o nich, która trwa – jak pokazuje Štěpán Balík na przykładzie konkretnych utworów pisarki – w opartych na faktach relacjach oraz odrealnionych, mitycznych opowieściach, które krążą w lokalnych społecznościach. Istotnym wątkiem pojawiającym się w prozie poświęconej pamięci o Zagładzie jest trauma rozumiana jako niemożność opowiedzenia własnych przeżyć i wspomnień. Jakimi narzędziami dysponuje literatura pragnąca opisywać traumatyczne doświadczenia z przeszłości? Na to pytanie próbuje odpowiedzieć Tereza Tomášová, analizując powieść *Pieniądze od Hitlera* Radki Denemarkovej jako przykład literackiej reprezentacji traumy.

Także w literaturze czeskiej refleksja nad upływem czasu i odchodzeniem świadków historii owocuje próbami znalezienia takiego języka opowiadania o współczesnej historii, który byłby zrozumiały przede wszystkim dla ludzi młodych, nieobciążonych doświadczeniami ich dziadków. Taką próbę podjęła Hana Andronikova w powieści *Zvuk slunečních hodin* [Dźwięk słonecznych godzin, 2001; 2008]. Dzięki postmodernistycznej konstrukcji tekstu, narracyjnemu połączeniu *Holocaustu* z Indiami jako kolebką europejskiej kultury, krainą mitu, baśni i poezji autorka dokonuje – jak przekonuje Olga Zitová – poszerzenia czasowej i przestrzennej perspektywy, w której *Holocaust* jawi się jako część historii zarówno europejskiej, jak i powszechnej. Kwestie ponowoczesnej narracyjności Zagłady, roli alegorii i posttraumatycznych strategii narracyjnych są także przedmiotem zainteresowania Elisy-Marii Hiemer, która w artykule poświęconym powieści Zyty Rudzkiej pt. *Šlicnotka doktora Josefa* oraz jej polskiej i niemieckiej recepcji wskazuje na znamienne różnice w tym zakresie, które znajdują odzwierciedlenie w recenzjach.

Medializacją pamięci o *Holocauście* w filmie i teatrze zajęły się autorki dwóch artykułów zamykających omawiany tom. Šárka Vlasáková zwraca uwagę w swej analizie filmów czeskiego reżysera Mateja Minača: *Síla lidskosti* [Siła człowieczeństwa, 2002] oraz *Nickyho rodina* [Rodzina Nicky'ego, 2011], których fabuła jest oparta na autentycznej historii uratowania z rąk nazistów 669 czeskich i słowackich dzieci żydowskiego pochodzenia, na sposoby filmowej adaptacji materiałów dokumentalnych i relacji świadków oraz skuteczności ich oddziaływania na pamięć zbiorową. Małgorzata Leyko sytuuje swój opis projektu teatralnego *Szpera '42*, który zrealizowano w 2012 r. na terenie byłego getta łódzkiego w 70. rocznicę jego likwidacji, w kontekście polskiego dyskursu teatralnego podejmującego kwestie współczesnej tożsamości zbiorowej oraz konfrontującego oficjalną historiografię i jej modele przedstawiania przeszłości z pamięcią kulturową oraz zapisaną w niej strauumatyzowaną i nadal nieprzepracowaną historią.

Zarówno omawiany tom, jak i wcześniejsze publikacje, które powstały w ramach wspomnianego na wstępie projektu badawczego, świadczą o istnieniu solidnej podstawy (zespół badawczy, wyznaczone pole badawcze, wstępne analizy i wnioski), umożliwiającej stworzenie zapowiadanej przez Reiharda Iblera monografii prezentującej polską, czeską, słowacką i niemiecką literaturę poświęconą Zagładzie oraz recepcję tej literatury w krajach naszego regionu.

Jerzy Kaląžny

ILKO-SASCHA KOWALCZUK, ARNO POLZIN (red.): *Fasse Dich kurz! Der grenzüberschreitende Telefonverkehr der Opposition in den 1980er Jahren und das Ministerium für Staatssicherheit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2014, 1059 ss.

Choć od 1990 r. na temat Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD (*Ministerium für Staatssicherheit, MfS*) powstały liczne publikacje, jednak wiele obszarów jego działalności pozostaje do dziś nieznanymi. Szeroko pojętą problematykę funkcjonowania *Stasi* – odpowiedzialnej za bezpieczeństwo wewnętrzne, wywiad oraz kontrwywiad w Niemieckiej Republice Demokratycznej – podejmowano w minionym ćwierćwieczu (1990-2014) bardzo często, w tym wielokrotnie z inicjatywy Urzędu Pełnomocnika Federalnego ds. Akt Służby Bezpieczeństwa byłej NRD (*der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*). BStU posiada własny Departament ds. Badań Naukowych i Edukacji